

היישוב היהודי בירושלים במאה השבע-עשרה

מאת

מיכאל איש-שלום

הנוסעים ועולי-הרגל הנוצרים עינם צרה היתה ביישוב היהודי שבארץ, ובייחוד בזה שבירושלים, ולפיכך היו ממעטים בדיעות עליו; וגם הידיעות המועטות הללו חשודות הן, לפרקים, מפני השנאה המבצבצת ועולה מתוכן. אף-על-פי-כן אין לנו להתעלם מהן ועלינו לאספן אחת לאחת, משום שיש בהן כדי להשלים את התמונה שאנו מקבלים מהמקורות היהודיים. במאמר זה אנו מביאים לקט מעדויותיהם של לא-יהודים על היישוב היהודי בירושלים במאה השבע-עשרה.

מספר התושבים היהודים

באיגרת של ראשי קהילת צפת מכסליו שס"ד (סוף 1603) מסופר, "כי בירושלים עיה"ק תוב"ב מתי מספר" (1), וכן מודיע גם ניקולאס בנארד (1617). שבירושלים "יש גם כמה משפחות של יהודים שמניין מועט" (2). כנגד זה מקור אחר, מראשית המאה הי"ז מוסר, כי "בירושלים נמצאים כמאה בתים מהם (=מהיהודים)" (3). מכאן מקום להשערה, שבאותם הימים ישבו בירושלים 500—600 משפחות יהודיות בקירוב, ואפשר אפילו יותר מכן, שהרי המדובר הוא במאה בתים ממש (ולא במאה משפחות). וחיזוק להנחה זו מדבריו של השל"ה, שבאיגרתו מצפת משנת שפ"ב (סוף 1621) הוא אומר: "ת"ל נעשה צר המקום בירושלים. כי קהל אשכנזים בירושלים הוא בכפל מקהלת האשכנזים שבצפת תוב"ב, ובכל יום-יום

(1) א. יערי, אגרות א"י, ע' 181.

2) [Nicolas] Bénard, *Le Voyage de Hierusalem et autres lieux de la Terre Sainte*, Paris, 1621, p. 258.

3) Purchas (Samuel), *his Pilgrimage, or Relations of the world and the Religions, etc.* Vol. VI, Second Book, London 1613, p. 138.

מתרבים... וכן הספרדים שבירושלים מתרבים מאוד מאוד, ממש למאות"4), ולהלן הוא מדויק יותר ואומר "כי יש בירושלים ע"ה תוב"ב יותר מת"ק (=מחמש מאות) בעלי בתים חשובים מספרדים, ובכל יום ויום מתרבים ב"ה"5). השל"ה ראה בהרחבת היישוב היהודי בירושלים "סימן גאולה", וקיווה כי "בזמן קצר אי"ה תשמע כי קהל אשכנזים יהיה גדול ונורא מאוד מאוד, כי ידעתי ת"ל כי רבים יבואו שמה"6). אבל באו גזירותיו של אבן-פרוך (שפ"ה—1625) והכזיבו את התקות: לא די שלא נתרחב היישוב, אלא רבים ברחו מירושלים7) אף מתוך איגרת של עדת ירושלים שנשלחה לאחר ימי אבן-פרוך (לערך בשנת ש"ץ—1630) נראה מצבם העגום של היהודים בירושלים8). אולם מעדותו של רוז'ה (1628—1635) אנו למדים על גידולו המהיר של היישוב היהודי שבעיר הקודש. הוא אומד את מספר תושבי העיר בין 14—15 אלף, ובתוכם הוא מונה את היהודים במקום האחרון של הרשימה9), אבל במקום אחר שבספרו הוא כותב, כי "בירושלים נמצאים בוודאי 15 אלף תושבים, ובהם כ-4000 יהודים", ומוסיף ש"לפי החווה שעשו עם השולטאן לא היה מספרם צריך לעלות על 500", ולפיכך מוצאה להם ידם של הפחה והקאדי "הטוענים שהם מתרבים כדי לכבוש את העיר בערמה"10). עם כל הזהירות שיש לנהוג בידיעה זו, היא, כנראה, מהימנה בעיקרה, היינו שגדל היישוב היהודי בירושלים באופן ניכר באותן השנים.

גם איגנאטיוס ריינפלדן (1656) מספר כי "בירושלים יושבים יהודים מרובים שנתקצו מכל המקומות שבעולם"11), אלא שמצבם הכלכלי הורע בעקבותיהן של גזירות ת"ח—ת"ט, ולפי ידיעה ממקור אחר

4) המעמר (הוצ' א. מ. לונץ), כרך ג', ירושלים, תר"פ, ע' 308—309; אגרות א"י (א.

יערי), ע' 216.

5) המעמר, שם, ע' 313; אגרות א"י, ע' 220.

6) המעמר, שם, ע' 309; אגרות א"י, ע' 216.

7) חרבות ירושלים, מהדורת אליעזר ריבלין, ירושלים, תרפ"א, ע' 15.

8) אגרות א"י (א. יערי), ע' 223.

9) F. Eugene Roger, La Terre Sainte... Paris, MDCLXIV, p. 105.

10) O. Dapper, Asia oder genaue und gruendliche; ועיי גם, ע' 369; Beschreibung des ganzen Syrien und Palästinas, Nuerenberg, 1689, p. 349.

11) Ignatium von Rheinfeldern, Neue Jerosalomycanicshe Bilger-Fahrt... Constanz am Bodensee, M. DC. LXIV, p. 121.

מתו בשנת 1655 ארבע מאות מאלמנותיהם של היהודים¹²). כנראה סבל בעיקר היישוב האשכנזי, ואילו מצבם של היהודים הספרדים היה בדרך כלל טוב מזה. ולא באה ירידה ניכרת במספר האוכלוסיה היהודית. בשנת 1674 מודיע נאוד, כי ליהודים רובע משלהם בירושלים. וגם בתי-כנסת, ושתי כיתות בתוכם, הרבניים והקראים, ששנואים הם על זה ביותר, אבל אלה ואלה מוכנים לשלם לתורכים מחיר רב על זכותם להישאר בעיר, ועוד הוא מוסיף, כי "השמועה אומרת שהם רבים במספרם, אבל כאנשים היודעים את הליכות העולם, הם נוהרים מלעורר שאון (היינו להתבלט) וליראות הרבה ברחובות. נוח להם להסגיר עצמם לשבי בירושלים מליהנות מן החירות שיש בידם להשיגה במקום אחר, ומכל קצווי תבל הם עולים אליה בחרדת-קודש נפלאה וברצון לא יאומן להיקבר עם אבותיהם"¹³). ונוסע אחר, מ. קורניל לה-ברון (1679), שאינו נדרש למספרם של היהודים בירושלים, אומר שתושביה קצתם מוסלמים, מהם ילידי-הארץ, וקצתם יהודים. המוסלמים מרובים על האחרים במספרם, והיהודים באים להתיישב שם במיוחד כשהם מגיעים לזקנה, וכאשר יצא אותו הנוסע מירושלים פגש בדרכו "כמה אנשים שהלכו לשם בדעה זו, ובתוכם שלוש נשים, ששתיים מהן היו זקנות מאוד, וכנראה אדיר היה חפצן לבלות את אחרית ימיהן בירושלים"¹⁴).

לפי פנקס תורכי של משלמי מס-גולגולת בארץ-ישראל בשנת 1690—1691 יוצא, שהיו אז בירושלים 182 גברים יהודים חיבי-מס, ומכאן נמצאנו למדים שהיישוב היהודי בעיר היה כ-800—900 נפש. והואיל והרשימה לקתה בחוסר דיוק אפשר שהגיע אפילו עד לאלף¹⁵). כפי שמתאשר גם

12) [Henry Jessey] An information, concerning the present State of the Jewish Nation in Europe and Judea... London, 1658 (Cecil Roth, The Jews of Jerusalem in the seventeenth Century, The Jewish Historical Society of England, reprinted from the Miscellanies, Part II, London, 1935, p. 2 ועי' תולדות חכמי ירושלים (פרומקין—ריבלין) חלק שני, ע' 39—40.

13) R. P. Naud, Voyage nouveau de la Terre-Sainte... Paris, 1702, p. 58.

14) M. Corneille Le Bruyn, A Voyage to the Levant... London, 1702, p. 216.

15) אוריאל הר, יהודי ארץ-ישראל בסוף המאה הי"ו, בספר "ירושלים" (תשי"ג) ע' קע"א.

ממקור יהודי¹⁶). כנראה זה היה מספרם של היהודים בירושלים בסוף המאה הי"ז, אולם עיניהם של הגויים היתה צרה בהם, ואנטואן מוריסון (1698) כותב: "אף-על-פי שאין קולם של היהודים מהדהד הרבה בירושלים, ואינם נראים ברחובות אלא לעתים רחוקות—ממש כדברי נאוד מש' 1674—אף-על-פי-כן מספרם עצום¹⁷".

מצבם הכלכלי של יהודי ירושלים

גם הידיעות הלועזיות מוסרות כי הכנסותיהם של יהודי ירושלים בעיקרן הן באות ממקורות שבחוק-לארץ, ואילמלא עזרה זו לא היו יכולים להתקיים.

על המחצית הראשונה של המאה הי"ז אין בידינו—עד כמה שידוע לי—עדויות בנידון זה. ג'ון סאנדרסן (1601), אשר קיבל מכתב המלצה מן הרב הירושלמי ר' גדליהו קורדובירו—בנו של ר' משה קורדובירו—מספר שר' אברהם כהן, ראש חבורת היהודים שעלתה עמו לארץ-ישראל, נדב, לפחות, אלפיים סלע (טאלרים) לצפת, ועוד אלף לירושלים, וכן נתנו גם שאר בני החבורה סכומים ניכרים¹⁸. ממחציתה השנייה של המאה הי"ז ידיעותינו מרובות יותר. איגנאטיוס ריינפלדן (1656) מספר, "שאחיהם בני-ידתם (של היהודים) מפרנסים אותם ושולחים להם למחייתם הרבה אלפים זהובים בכל שנה ושנה, שיהיו עובדים את אלהים ויתפללו בשלומם של שאר היהודים", והנה גם באנייה שבה חזר לארצו הגיעו 5.000 כתרם מגרמניה לתמיכתם¹⁹. הנרי ג'סי (1658) כותב, שבלא תמיכתם של אחיהם שבחוק-לארץ לא היו יהודי ירושלים יכולים להתקיים, ורק מחמת אהבתם לירושלים ולשם קיום היישוב היהודי בה נטלו עליהם לחיות במחסור רב. אחיהם בפולין, ליטא, פרוסיה ורוסיה היו שולחים בכל שנה ליהודים האשכנזים שבירושלים 30.000 רי"ט, שהם 6563 ל"ש בקירוב, אולם מאז

16) א. ריבלין, לקוטים מפרוש על התורה לר' רפאל מרדכי מלכי, מחברת א' (ירושלים,

תרפ"ג), ע' 12. ועי' במאמרו הנ"ל של א. הד, שם.

17) A[ntoine] Morison, Relation Historique d'un Voyage nouvellement fait au Mont de Sinai et à Jerusalem... Paris, 1705, p. 296.

18) מ. איש-שלום, מסע ארץ-ישראל לג'והן סאנדרסן, בספר "ירושלים" (תשי"ג).

ע' קס"ד—קס"ה.

19) איגנאטיוס ריינפלדן, בספרו הנ"ל (עי' הערה 11), ע' 122.

החורבן שהביאה המלחמה על פולין והמקומות האחרים שמהם היתה באה התמיכה ליהודי ירושלים, הורע מצבם ביותר, והדברים הגיעו לידי כך, שבשנת 1655 מתו 400 מאלמנותיהם ברעב. אף-על-פי-כן לא חסו עליהם השלטונות התורכים וגבו את המסים בכל חומר הדין ובדרכי אלימות: הם השליכו את המפגרים בתשלומיהם לבתי הכלא, סגרו את בתי-הכנסת והיכו ועינו את הרבנים והוקנים. אז שלחו יהודי ירושלים שניים מראשי רבניהם לחוץ-לארץ, לעורר את רחמי אחיהם בני עמם שיעזרו להם בצרתם. שני השליחים הללו, שאחד מהם היה ר' נתן ב"ר ראובן דוד טעבלי שפירא (20) והשני לא פורש בשמו, באו לאמשטרדם, אבל היהודים הפורטוגזים לא נענו להם ואמרו שאחיהם הספרדים שבארץ קודמים ובהם הם תומכים, ובמצוקתם נוקקו השליחים לעזרתם הכספית של נוצרים. מיהודי הולאנד ושאר ארצות אירופה קיבלו בס"ה 6.000 רי"ט שהם 1313.5.0 ל"ש, ומהנוצרים בהולאנד — 390 דוקאטים, שהם בערך 175.10.0 ל"ש. סכומים אלה לא הספיקו אלא לסילוק הרבית של חובותיהם לשלטונות ולנתינת מתנות לפקידים שידחו להם את זמן פרעונה של הקרן, והסך של 390 הדיקאטים שקיבלו מן הנוצרים בהולאנד, יצא לצרכי נסיעתם וכלכלתם של השליחים. הדבר היה בשנת 1656. היהודים התחייבו לשלם את חובם תוך שנתיים ימים לפחה של ירושלים, שבידיו היו מופקדים חייהם ומוסדותיהם. ברעבונם ללחם פשטו היהודים האשכנזים את ידם לאחיהם האיטלקים והפורטוגזים, שמצבם היה טוב יותר. ג'סי מוסיף שבאותו זמן בא פחה חדש לירושלים, וה' עורר את לבו לטובה על היהודים. הפחה ויתר על הרבית, ואף על רובו של החוב, ובמקום 15.000 רי"ט הסכים לקבל סך 7.000 רי"ט, שיהא נפרע בשיעורים, במשך שנתיים, אלא שהתנה עמהם תנאי קשה, שאם לא יעמדו דיבורם יהיו לו כולם לעבדים (21). ובעניין המסים המוטלים על תושבי ירושלים היהודים מספר גם ניקולאס בנארד משנת 1617: "וכולם נסבלים ומותר להם לגור שם, אם הם משלמים את המסים והארנוניות המוטלים עליהם מדי שנה בשנה, ואם אינם מפירים כלל וכלל את הפקודות והתקנות של הסינדואק, היינו המושל, ושל הקאדי, היינו שופט העיר" (22).

(20) תולדות חכמי ירושלים, ח"ב, ע' 39—41; ועי' גם א. יערי, שלוחי ארץ-ישראל,

ע' 277—281.

(21) בחוברתו הנ"ל (ע"י הערה 12), ע' 2—3.

(22) בספרו הנ"ל (ע"י הערה 2), ע' 259.

המסים הכבדים לא פסקו אף בשנים שלאחר מכן. הנוסע סליסאנסקי (1662) מספר על שנאת התורכים ליהודים בירושלים ואומר שאילמלי הזכויות המיוחדות שהשיגו מהשולטאן התורכי תמורת סכום עצום של כסף, לא היו התורכים סובלים אותם בתוכם²³; והרי כבר הבאנו למעלה את דבריו של ר. פ. נאוד שהיהודים "מוכנים לשלם מחיר רב לתורכי על זכותם להישאר בעיר"²⁴, וכן מודיע גם מוריסון בסוף המאה (1698) שהיהודים "משלמים לתורכים מס כבד מאוד... והם מתקיימים שם על מתנות הצדקה ששולחים להם אחיהם מחוץ-לארץ"²⁵.

ולא רק בעד החיים שילמו מסים, כי אם גם בעד הזכות להיקבר בירושלים. על העלאת עצמות מתים מחוץ לארץ לירושלים מספר בראשית המאה הי"ז, (1601) ג'ון סאנדרסן²⁶, וכן גם ג'ורג' סאנדיס (1611)²⁷ אלא שהם אינם נדרשים לעניין התשלום בעד הקבורה שעליו מעיד ניקולאס בנארד (1617) הכותב: "בעד הקבורה בירושלים משלמים היהודים מס כבד לסינזואק של ירושלים"²⁸. וכן מספר איגנאטיוס ריינפלדן (1656), שהיהודים ביקשו מהסינזואק להרחיב את שטח בית-הקברות שלהם, ואגב השתדלות זו "שילמו סכום כסף גדול"²⁹. ובמקום אחר הוא מספר כי "היהודים האמידים מצווים לפני מותם שיעבירו את גופותיהם לקבורה בירושלים"³⁰, פ. אנטוניוס גונסאליס (1665) מדבר על אלפי הקברים בהר הזיתים שנקברו בהם יהודים מחו"ל³¹. ונוסע אחר, ג'ויון (1668), כותב בפירוש כי "לרגלי ההר הזה (הר הזיתים)

23) Laurentium Slisansky, Neue Reisebeschreibung nacher Jerusalem undt d. H. Landte, Anno 1662 (Voigtlaenders Quellen bucher-Band 76), Leipzig, p. 48.

24) בספרו הנ"ל (ע"י הערה 13), ע' 57—58.

25) בספרו הנ"ל (ע"י הערה 17), ע' 296.

26) מ. איש-שלום, ספר "ירושלים" (תשי"ג), ע' קס"ה.

27) George Sandys, A Relation of a Journey began An. Dom. 1610, Book III, London, 1615, p. 148.

28) בספרו הנ"ל (ע"י הערה 2), ע' 165. על תשלום מס לקאדי ולמושל — ועל מחסור

תכריכין למתיהם העניים — ע"י גם באגרת עדה ירושלים מש' 1630 בערך (אגרות א"י, ע' 223).

29) איגנאטיוס ריינפלדן, בספרו הנ"ל, ע' 75. (80 שם, שם, עמ' 120.

31) Hierusalemische Reyse unden eerw. Pater, P. Antonius (31 Gonsales... T'Antwerpen, 1673, p. 308

נמצאים קבריהם (של היהודים) אשר בעד זכיון החזקתם הם נותנים כל יום לתורכים סָפָה אחד (שני זהובים וחצי) בעד כל מת עשרה מדזינים" (32). וכן מודיע גם נאוד (1674) כי "זכותם לקבור שם את מתייהם עולה להם ביוקר רב. הם משלמים סכום גדול כדי לקיימה בידם, וישלמו עוד יותר, לעת הצורך". וכל כך למה, מפני "תשוקתם העזה להיקבר בירושלים, שהרבה מהם נוהרים שמה מכל קצווי תבל שבהם הם מפוזרים, כדי למות שם" (33). מ. קורניל לה-ברון (1679) מוסר, שבמחיר הזכות להיקבר בירושלים, "הם (היהודים) חייבים לתת סכינה כל יום, שהם מוציאים מקופת הציבור, ומלבד זאת חייב כל איש לשלם בעד מקום קבורתו, הטעם, על שום מה הם משלמים מחיר כה רב בעד מקום קבורתם, הוא באמונתם שהם מאמינים שיום-הדין לעתיד לבוא ייערך במקום זה" (34).

מה היו התעסקותם ומשלח-ידם של יהודי ירושלים? על כך אין המקורות הנוצרים מרבים לספר. רוֹנֶ'ה (1628—1635) מציין, שהערבים מרשים להם לחיות בעיר על-פי התורה ולעבוד את עבודתם בקודש בבת-י-כנסיותיהם (35), ועם זה יודע הוא לספר על יהודים מלוויים ברבית, שהילוו כספים למנזרים נוצריים, ואלה דבריו: "בשנת 1634, בדרשתו בחג הפסח, הוהיר רבה של ירושלים את שומעיו שחטא הוא להלוות כסף ברבית העולה על 10%, והטיל עונש כבד על העושים כן. ובאותו מעמד אסר על כל היהודים לעשות כדבר הזה ואיים עליהם, שאם ילוו כסף ברבית לנזירים יוציאו אותם מן הקהלה, כלומר יחרימו אותם. הוא עשה כן, משום שידע שהנזירים נתונים במצוקה כספית מחמת רדיפות התורכים והיוונים, ובלבו היתה התקווה שזה יאלץ אותם לעזוב את המקומות

(32) גיון, R. P. Jacques Goujon, Histoire et Voyage de la Terre-Sainte..., Lyon, 1671 ע' 210. על תשלום מסי קבורה עיי' גם במאמרו של י. ריבקינד, "ירושלים" לזכר לונן, ע' קכ"א, בתעודה מ' תק"א. ולידיעות באותו עניין מהמאה ה"ט עיי' יהושע בן-חנניה, במאמרו "מסים וחבלי-קבורה בירושלים", "ירושלים" (רבעון) שנה א', ע' מ"ג—מ"ו, וכן במאמרו של מאיר בניהו, שם, שם, עמ' מ"ז—מ"ט. ועל תשלום מסי קבורה על-ידי העדות הנוצריות בירושלים, עיי' במאמרו של י. פראוור, "ירושלים" (רבעון) שנה ב', ע' ק'—קכ"א. על המטבע סָפָה או סכינה, עיי' מה שהעירוני במאמרי "מסע ארץ-ישראל לג'והן סאנדרסון", "ירושלים" (תשי"ג), ע' קמ"ח, הע' 26.

(33) נאוד, בספרו הנוכר לעיל, ע' 301.

(34) לה-ברון, בספרו הנוכר לעיל, ע' 189.

(35) עיי' בספרו של רוֹנֶ'ה, ע' 367.

הקדושים. אולם בעלי הממון מקרב היהודים לא צייתו לו, והביאו בסתר את כספם לממונה על המנזר, ברבית של 10%, ואילו קודם לכן לא יכלו (הנזירים) להשיג הלוואה אפילו ברבית של 20%³⁶. ידיעה זו מהימנה ביותר. שכידוע לנו גם ממקורות יהודיים, תיקנו ראשי הקהילה היהודית בירושלים בסוף המאה הט"ז תקנה, האוסרת להלוות כספים לנוצרים, ומאותה סיבה ממש שעליה מודיע רונ"ה, היינו, שלא יבססו ויחזקו את מעמדם וישובם בירושלים. וגם דבר זה ידוע לנו ממקורותינו, שלא יכלו לעמוד בגזירה זו, וחכמים שונים התירו להלוות לגויים. ר' רפאל מרדכי מלכי, שהיה פרנס בירושלים בסוף המאה הי"ז, אומר בפירושו: "אם יצטרך להם (לגויים) מעות ברבית, לוקחים מן היהודים ונותנים להם עשרה למאה"³⁷, היינו ממש כדברי רונ"ה³⁸.

מפי נוסעים אחרים אנו שומעים גם על בעלי מלאכה שונים, שהיו בקרב יהודי ירושלים: מ. י. דובדאן (1652) כותב, שהסוחרים מועטים בירושלים, אבל יש בה כמה בעלי-מלאכה, אופים, טבחים, רוכלים, חייטים, ספרים, סנדלרים, כולם יהודים, מאורים או ערבים, ומלבדם מספר ניכר של נוצרים ואחרים³⁹. היהודים הם הראשונים ברשימה, ומכאן מותר להסיק שהם היו גם המרובים במניין. כנגד זה כותב איגנאטיוס ריינפלדן (1656), שהיהודים בירושלים, שהוא קורא להם "אויבי ה' וכל האנושות", אינם עושים כלום ו"שקרנים אלה עוסקים בשקרנות גם בירושלים". הוא מספר, שבאחד הימים באו אליו, אל המנזר, יהודי אחד מגרמניה עם שתי נשים, אף הן מגרמניה, ושאלוהו על מצב המלחמה בגרמניה, ולשאלתו על מעשיהם בירושלים ענו שבשעה שצר הגנרל טורסטנסון על העיר פָּרִין אשר במורביה, והם היו בסכנה גדולה, בתוך שאר יהודים מרובים, נדרו נדר לה' שאם יינצלו מן הסכנה יעלו, כאות תודה, לירושלים, לבלות בה את שארית-ימיהם, ולשאלתו על משלח-ידם השיבו, שבעיר-

36 שם, שם, ע' 372.

37 ע"י מ. בניהו, במאמרו "הלוואות כספים ברבית למגורים בירושלים", "ירושלים"

(רבעון) שנה א', ע' פ"ו.

38 ולא צדק א. י. ברור, "ציון" (סדרה חדשה) שנה ח', ניסן תשי"ג, עמ' 158, האומר

שכל הידיעה הזאת אינה אלא פרי הדמיון.

M. I. Doubdan, La Voyage de la Terre Sainte... Paris, 1681 (39)

ע' 435. וכן גם באָפֶר, בספרו הנוכח לעיל, ע' 345.

הקודש אסור לעסוק בשום דבר, חוץ מתורה ותפילה, ולתכלית זו אחיהם שולחים להם כספים⁽⁴⁰⁾. אמנם לבסוף הוא כותב, "שבירושלים—כמו בתורכיה כולה—זכויות מרובות ליהודים, הרבה יותר מאשר בארצות הנוצרים, והם חוכרים בכסף את תשלומי המכס ומסידרכים הטובים ביותר, עוסקים הרבה במסחר וגם עולים ברמאותם ובעושרם על התורכים"⁽⁴¹⁾. לי נראה, שקטע זה מכוון בעיקרו ליהודים שבתורכיה, ולא ליהודים שבירושלים, שבוודאי לא היה בה המסחר מפותח ביותר, וקנאות-שנאתו של המחבר ליהודים שבירושלים גרמה לכך, שתלה בהם גם את מגרעותיהם המדומות של אחיהם היושבים בתורכיה. מקור אחר מסוף המאה הי"ז (1698)—אנטואן מוריסון מודיע, כי "היהודים אינם סוחרים בשום דבר"⁽⁴²⁾, ונראה שהכוונה למסחר מפותח, שבאמת לא היה מצוי בירושלים בימים ההם, שהרי מפנקס תורכי על מס-הגולגולת נמצאנו למדים שבשנת 1690—1691 עסקו היהודים בירושלים במקצועות שונים, קרוב לארבעים במספרם⁽⁴³⁾.

קבר זכריהו ויהודי ירושלים

הקבר נזכר אצל כמה נוסעים נוצריים. קצתם מציינים אותו כמקום שיהודי ירושלים עולים אליו לתפילה. רוויה (1628—1635) כותב, שיהודי ירושלים עולים לקבר בכל שנה ביום מותו של זכריה, ובאותו יום הם צמים ועורכים קינות ותפילות⁽⁴⁴⁾. ובמקום אחר הוא כותב: "ביום גאולת הארץ על-ידי יהודית שהרגה את הולופרנש, וביום הרצח של זכריה הנביא, עולים כל יהודי ירושלים לקבר זכריה, אומרים קינות ועורכים טקסים מזוירים. צמים ונמנעים שני לילות ויום אחד מלאכול ומלשתות, וקצתם גם חוגרים שק ולוקים בימי צומם⁽⁴⁵⁾. הנרי ג'סי מספר, "כי בשנת 1637 בקירוב, כשהיתה עצירת גשמים, ואף התורכים היו נתונים בסכנת כליון ולא נענו לתפילותיהם על גשם, היו סבורים שעונש הוא שבא עליהם על שום שהרשו ליהודים לשבת בקרבם; ועל כן הלכו אל היהודים בחרבות שלופות ואיימו עליהם שיוציאום להורג, אם תוך שלושה ימים לא ירדו גשמים.

(40) איגנאטיוס ריינפלדן בספרו הנזכר, ע' 121.

(41) שם, שם.

(42) עיי' בספרו של מוריסון, ע' 296.

(43) אוריאל הר, יהודי ארץ-ישראל בסוף המאה הי"ז, בספר "ירושלים" (תשי"ג), ע' קע"ט.

(44) רוויה, בספרו הנ"ל, ע' 168. (45) שם, שם, ע' 374.

כל הנאספים בכו מרה וספקו כף, ולדרישת ר' שמואל הקיפו את הקבר ז' פעמים בקריאת מזמורי תהילים מסויימים ותפילות שונות עד לבוא הערב. אז נראתה בפאתי-מערב עב קטנה ככף יד. אותו יום היה חם מאוד, ואיש לא יכול להעלות על דעתו שירד גשם ביום כזה, ואמנם התורכים הכינו אכנים כדי לסקול את היהודים בשובם העירה. אולם ההשגחה העליונה הסבה בדבר, שעוד לפני רדת השמש נתעבה הענן ורוח החלה לנשוב ובא הרעם, הברק וירדו גשמי ברכה, עד שתוך שתיים-שלוש שעות עברו הבורות על גדותיהם, ומחמת רוב הגשם נאלצו היהודים להישאר כל אותו הלילה בכוכים של הקבר. למחרת בבוקר בירכו הנשים התורכיות את נשי היהודים, ורבים מראשי התורכים הביאו ליהודים מתנות, פירות וממתקים, והפחה העניק לכל אחד מן הרבנים חליפת-בגדים⁵³. מעשה זה מובא גם בספר "דברי יוסף", ושם נאמר, "שבשעת עצירת הגשמים בירושלים ביקשו הרבנים את ר' שמואל להתפלל, ונקבצו החכמים וילך עמהם להשתטח על קברו של זכריה הנביא, וכה אמר בתחילת דברו: "וימררוהו ורבו וישטמוהו בעלי הצים" וכו'. היום הזה יודע כי אלקים בישראל" וגעו כל העם בכייה, אנשים ונשים וטף על קברו של זכריה עד שעלתה בכייתם למרום, ויהי הגשם על הארץ, גשמי ברכה ונדבה, ויהי לנס"⁵⁴.

בתי-כנסיות בירושלים

הנוסעים הנוצריים לא מצאו כל עניין בבתי-הכנסיות של היהודים, ולפיכך אינם מדברים עליהם אלא לפרקים. רוז'ה (1628—1635), הכותב שהתורכים מרשים ליהודים לחיות על-פי תורתם ולעבוד את עבודת הקודש שלהם בבתי-כנסיותיהם, מציין שבתי-הכנסיות בארץ-ישראל הם פשוטים ביותר, ללא כל קישוט, חוץ לבית-הכנסת שבירושלים, "שהוא מכובד למדי"⁵⁵. ודאפר (1680), שלמעשה הוא מעתיק מדברי רוז'ה ואחרים, כותב כי "בירושלים יש להם (ליהודים) גם בית-כנסת שנחשב לגדול וליפה ביותר בכל הארץ המובטחת"⁵⁶. ג'וין (1668) כותב: "קבר זכריה... אני עובר משמאלי על מקום תלייתו של יהודה איש-קריות, אשר שם היה ליהודים לפני זמן לא רב

53 עיי' בחוברת של ססיל רות (הערה 12), ע' 5—6.

54 תולדות חכמי ירושלים, ח"ב, ע' 13.

55 רוז'ה בספרו הנ"ל, ע' 370.

56 דאפר, עמ' 350.

בית-כנסת החשוב ביותר שלהם, שהוא כיום מסגד" 57). לפי תיאור זה קשה לקבוע את מקומו של בית-כנסת זה, אבל — כנראה הוא מתכוון לבית-הכנסת של הרמב"ן, והדבר צריך עיון. נאוד (1674) כותב, שברובע היהודים יש גם בתי-כנסיות⁵⁸, ואילו מוריסון (1698) מספר דברי הבאי, כי "יש להם שם בתי-כנסיות הנעלמים מעיני כל אדם שאינם מזרעם, ובהם הם מתאספים תדיר ועורכים תפילות על ביאת המשיח שלפי אמונתם הוא עתיד לקום במהרה ולנתק את כבליהם ולעשותם בני-חורין בירושלים מולדתם החביבה"⁵⁹.

יחסה של האוכלוסייה הערבית והנוצרית ליהודי ירושלים ויליאם בידולף (1600) כותב, שבירושלים היישוב מועט "מפני אמונת-הבל שקודם ביאת המשיח תרד אש גדולה מן השמים ותשרוף את העיר הזאת והסביבה, כדי לטהר אותה מן התועבה שנעשתה שם על-ידי האומות הטמאות"⁶⁰. ברור שכונות הדברים לצליבת ישו. מתוך ספרי-המסעות השונים אנו למדים, שהנוצרים שנואים על הערבים, אולם רוז'ה (1626—1635) אומר "כי היהודים בארץ-ישראל ובירושלים שנואים על הערבים יותר מן הנוצרים"⁶¹. איגנאטיוס ריינפלדן (1656), המלא שנאת ישראל, מספר בשם הנזירים הפרנציסקנים, כי "היהודים משתדלים בכל הדרכים למחות את עקבות המשיח, ולשם כך הם מפזרים סכומי כסף גדולים, וביקשו מהסינדרואק להרחיב את שטח בית-הקברות שלהם לשם כיסוי אבן מקודשת לנוצרים, ותמורת סכום כסף גדול ניתן להם הדבר, ועל-ידי מילוי העמק באדמה כיסו את האבן הקדושה, אולם — למרבה הפלא! — ירדו גשמים עזים ושטפו את האדמה, והאבן

57) גויון, בספרו הנ"ל, ע' 211.

58) נאוד, בספרו הנ"ל, ע' 57.

59) מוריסון, בספרו הנ"ל, ע' 296.

60) Purchas (Samuel), his Pilgrimage... Vol. VI, Second book, London, 1613, p. 138. ובמקום אחר הוא קובע כי "ליהודים יש כאן (= בצפת) יתר חירות מאשר בשום חלק אחר של הארץ הקדושה. הם אינם מעיזים לבוא לירושלים, מפחד שמא יסקלו אותם באבנים הנוצרים המתגוררים בה." ועי' Part of another letter of Master William Biddulph from Jerusalem, 1600 A. D. (בספר Purchas, his Pilgrim... Vol II, London, 1625, p. 1350).

61) רוז'ה, בספרו הנ"ל, ע' 370.

היהודים קראו לצום, וביום השלישי התכנסו כולם על-יד קבר זכריה והתפללו עד הצהריים. ואמנם לאחר הצהריים נתקשרו השמים בעבים, ומתוך רעמים ירד מטר שוטף עד שכל הבורות הוצפו מים, וכך ניצלו ממות, ונתברר לעין-כל שה' אתם ורק הוא עזר להם" (46). ולהלן הוא כותב⁴⁷, שבשנת השצ"ט (1638) היתה בירושלים בצורת קשה וכל תושביה נזקקו לתפילה. יהודי שומד הלך לפחה מוחמד פאשה, ופיתה אותו להאמין שהסיבה היחידה לעצירת הגשמים היא שהיהודים אינם שומעים בקול ה'. הפחה גזר לגרש מיד את כל היהודים מן העיר. משלחת של שמונה מזקני היהודים התייצבה לפני הפחה, לאחר שנתנו מכספם לפחה וליועציו, וביקשו לדחות את הגזירה לשלושה ימים, כדי שיתפללו לה; ואם לא יענה להם, יוכל הפחה לעשות בהם כרצונו. הוכרזה תענית לשלושה ימים, שהכל היו חייבים בה. חוץ לתינוקות ונשים הרות (התינוקות נתחייבו בצום של יום ולילה בלבד). הם הרבו בתפילה ובתחנונים, ובערב היום השני, משראו שתפילתם אינה מתקבלת, ודאי מפני כובד עוונותיהם, החליטו שנוח להם להמית איש את רעהו, אח את אחיו, האב את בנו, הבעל את אשתו וכו' משינחו לתורכים להתעלל בהם. אז ביקשו מהפחה — על-ידי ר' עמנואל אל-בחריה⁴⁸ — שירשה להם ללכת ולהתפלל על קבר זכריה הנביא. הפחה נענה לבקשתם, ובבוקר השכם ביום השלישי יצאו כולם להשתטח ולבכות על קבר זכריה. שניים מהם, ר' עזריה⁴⁹ ור' מאיר⁵⁰, דרשו לפניהם, ולאחרונה קם ר' שמואל⁵¹ והזכיר להם את חטאות אבותיהם שהרגו את הנביא⁵².

46 ע"י דבריו בחוברת של ססיל רות (הנוכרת לעיל, בהערה 12), ע' 3.

47 ע' 5.

48 נזכר גם בס' "חרבות ירושלים", מהדורת ריבלין, ירושלים תרפ"ח, ע' 15, כאחד מחכמי ירושלים שאבן-פרוך גזל ממנו את כספו, לאחר שהכהו מכות קשות, ואל-נכון זיהה אותו מ. בניחו, במאמרו: "תולדות קשריהם של יהודי מארוקו עם ארץ-ישראל", "סיני", כרך ל"ד, ע' שכ"ו—שכ"ח.

49 הוא ר' עזריה זאבי, חתנו של ר' שמואל ן' סיד (או סידליו) הנזכר אף הוא בס'

"חרבות ירושלים", וע"י תולדות חכמי ירושלים, ח"ב, ע' 13.

50 הוא המקובל ר' מאיר בר' יהודה ליב אשכנזי פאפריש, וע"י תולדות חכמי ירושלים,

ח"ב, ע' 38—39.

51 הוא ר' שמואל ן' סיד (או סידליו) שנאסר — כמסופר בס' "חרבות ירושלים" — ע"י

אבן-פרוך. ע"י תולדות חכמי ירושלים, ח"ב, ע' 12—13.

52 דבה"ב כ"ד, כ"א, ובוודאי התכווין לקינה "אם יהרג במקדש ה' כהן ונביא"

(איכה ב', כ').

נתגלתה עוד יותר מאשר קודם לכן" (62). כדבר הזה ממש כותב גם סליסאנסקי (1662), כי "לפני שנים מועטות הבטיטו יהודי ירושלים לפחה כסף רב, אם יצווה להחריב את המקום הזה (בו נשק יהודה לישו את נשיקתו הכוגדנית), כדי לגרום לנוצרים מכשול, שיביא לידי השכחת המקום, אולם הפחה לא הסכים, והניח לנוצרים את מקום-פולחנם" (63). ועוד הוא כותב, שהואיל והיהודים "הוכו בסנוורים והגיעו לידי טעות", לפיכך הם שנואים ובזויים על-ידי התורכים ששונאים אותם יותר מכל אומה אחרת" (64). אפשר שיש קורטוב של אמת בדברים אלה על השתדלות היהודים להרחיב את בית הקברות שלהם בשטח שהיה שייך לנוצרים. שהרי גם התקנות שתיקנו הרבנים נגד מתן הלואות למנורים הנוצריים מכוונות היו למנוע התבססותו של היישוב הנוצרי בירושלים. אבל אין ספק, שהתיאורים המוגזמים הללו משקפים את יחסם השלילי של תושבי ירושלים הנוצרים אל היישוב היהודי.

לדעת איגנאטיוס ג'ונסאליס (1665) ירושלים חרבה ונעזבה על-ידי ה' ונעשתה דוגמה לזעם ה' על היהודים" (65). ועל אלפי הקברים היהודיים שבהר הזיתים הוא אומר, שזה "עונש מוצדק שפקדה ההשגחה העליונה על היהודים הללו הקבורים על-יד הבוגד יהודה (איש קריות), יען כי בחייהם הלכו בעקבותיו של אותו אדם מושחת, ועכשיו עליהם להימצא בחברתו גם לאחר מותו, ולהיות לדראון עולם" (66). ואף ג'ויין (1668) כותב כמותו: "אני עוזב את רוצחי ה' הארורים האלה, הנרקבים בתוך קבריהם לרגלי יהודה שרם וקדושם, והם עתידים להיות נשרפים אתו שריפת גוף ונפש בתופת לעולמי-עד" (67). אנטוניוס מוריסון (1698), הרואה בצרות-עין את היהודים בירושלים "ומספרם עצום", מוסיף כי "הם חיים שם באפילה נוראה ובבוז נורא, לפי ששאר האומות חושבות אותם לסחי ומאוס של כל העולם" (68).

(62) איגנאטיוס ריינפלדן, בספרו הנזכר לעיל, ע' 75.

(63) סליסאנסקי, בספרו, ע' 54.

(64) שם, שם, ע' 48.

(65) גונסאליס, בספרו, ע' 254.

(66) שם, שם, ע' 308.

(67) ג'ויין, בספרו ע' 211.

(68) מוריסון, בספרו ע' 206.